

דב סדן במבואי ספר וספר

א

ש"י עגנון — רבה כן רבה תשומת-הדעת לו ולפעלו, ודיה הצצה בכלי-העזר, שהוא בכחינת אלפא לאינפורמציה, הלא היא הביבליוגראפיה, על כפל תפקידה, שתעמידנו על כך. תיבת כפל מכוונת גם למרכזו של דבר, הנחשב עיקר — הלא הוא מה שכתב ופרסם הוא עצמו; גם להקפו של דבר, המוחזק טפל לעיקר — הלא הוא מה שכתבו ופרסמו אחרים עליו. לכאורה ההבדל בין שתי העניינות האלו הוא כמה שהראשון כפרשה שבאה על גמרה, ואילו האחרון כפרשה שאין לה גמר. אך באמת אין הדבר כן, כי אף שהסופר כבר יצאו כשלוש-עשרה שנים לפטירתו, שחלה לאחר גבורותיו ובסמוך לגמר פעילותו, ועיקרה השלם יציריו ופרסומיו, בין במפוזר, בכתבי העת, בין במכונס, מערכת ספריו הקבוצים, שהתפרסמו תמידים כסדרם, בייחוד בהוצאת ז' שוקן למהדרותיה, גם בברלין גם בירושלים, ואף שפעילותו זו היתה כרדופה וכרצופה עד זיקנה ושיבה, לא היה בה כדי מלוא הכנה של כתביו שנועדו לראותם אור, באופן שהמשך הוצאת הכתבים שבעזבונו לא נפסק עם פטירתו, והוא נמשך והלך. ביתר דיוק: הוא נמשך והולך ואף יימשך וילך, ועוד היד, היא ידה הברוכה, של בתו, אמונה ירון, נטויה, וסימנך שתכולתם של הכתבים שבעזבונו של הסופר אינה רחוקה מתכולתם של הכתבים שנדפסו בחייו, והדברים אמורים לא מבחינת הכמות בלבד והיא נסוכה להרחבתה והעמקתה של דעת עגנון, או נאמר: כגבור הדברים שלו אף גוברים הדברים עליו. ודומה אין לך כתשקיפו של כפל-התגבורת הזאת, מכפי שהוא ניתן, גם בחייו של הסופר גם לאחריהם, כביבליוגראפיה, כאשר ילמדנו העיון בתחנותיה הנחשבות — צא וראה, רשימתו הקדומה של א"מ הברמן, שהביאה לפנינו את עגנון שלפני עגנון, כלומר החיבורים החתומים בשמו מעיקרו, ש"י טשאטשקיס לפני עלייתו הראשונה לארצנו, והסמך לה רשימתו המאוחרת יותר

של גדליה אלקושי, ולאחריה שתי הרשימות של יונה דויד, עד בוא לפניך אחרון הקונטרס המשופע של יוחנן ארנון וראית עדימה לא בלבד שלושת הראשונים, אלא אף הממשיך אחריהם חייב בהערת הסיום שמשעשע בו עגנון עצמו: תם ולא נשלם. ואכן, אין לך פיסת ימים שלא תהא מחייבת בחינת זאת ועוד אחרת, ביחוד משקם המוסד הכולל הקרוי מכון, שעגנון עצמו הגה בו ועליו, ותכניתו נרקמה, במעמדו, בהסכמתם של ראשי העיר מר מרדכי איש-שלום ושל נשיא האוניברסיטה מר אליהו אילת. ולא נתקיימה אלא כמופרד: בית עגנון על אלפי ספריו וכדומה, והוא ברשות העירייה, ויד עגנון על כל ארכיונו, שאין תעודה שלו ועליו, שלא תכלל בו, והוא ברשות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטה, ויש דורשים אותה הפרדת פונקציות לשבח ויש איפכא, ולעניין ההכרעה — ימים ידברו. לעת עתה מי שאינו מערה את שני האוצרות אפשר שיהא לוקה, ואפילו לקייתו בתחומו של בית עגנון בחינת קטנה, ולקייתו בתחומה של יד עגנון בחינת גדולה, סמי מכאן ומכאן מידת-השלימות.

ב

הקדמתי דברים אלה, כבואי להקדים דברים על ספר שיצא מטעם אוניברסיטת חיפה המונח עתה לפנינו, הוא חיבורה של יהודית הלוי-צוויק, שעניינו חקר הביקורת על ראשית יצירתו של ש"י עגנון. למן שנת תרס"ט, היא שנת עלייתו הראשונה לארצנו וראשית כתיבתו בה עד שנת תרצ"ב היא שנת העשור לעלייתו האחרונה אליה והופעת ארבעת הכרכים של סיפוריו, ושבו נידונית הביקורת הזאת על כל דרכיה וצורותיה, למן הערה דרך מאמר עד מחקר, מבלי לפסוח על מי ועל מה. והבודק את עצם החקירה ודרכה אינו יכול לאנוס עצמו מן ההפלאה על המלאכה הזאת שדיוקה וקדוקה בתכלית השלימות, עד שהוא מתפתה לפסוק, כי הנה לפניו מעשה-חקר שיאה לו בממש ההגדרה: תם ונשלם, ואם אינו מתפתה לכך, הרי זה בשל השערה קלושה: שמא גם לאחר שזורתה הרשת שניצודו בה הכול וכולם, שאמרו מה שאמרו ואיך שאמרו בלשונונו במשך עשרים ושלוש שנים אלו על מה שעגנון פרסם במשך עשרים ושלוש שנים אלו, שמא בכל זאת ייצא מה שהוא סמוי עתה מעינינו, מה שמסותר בקפלי עזבונות, כגון באיגרות וכדומה שלא נאגרו עדיין, שאפילו לא יסתרו את שהמחברת מצאה ופרשה לעצמה ולזולתה, וגילו קיפול זערער, שיש בו כדי שינוי מיקרוסקופי, ציונו חובה, כצורה-הפרפקציה האינפורמציונית והאינפורמטיבית, שהמחברת כפתה על עצמה, והיא שיטתה.

אבל גם בשמרנו את החששה הרחוקה הזאת, אין אנו יכולים שלא להימשך. ביתר דיוק: להיגרף, למסכת ההדרכה, המלמדתנו קריאת ביקורת כיצד, שלא די לה בציטוטה ובביאורה אלא היא מסנפת לה דעתו של המבקר, ממקום אחר, שבו יברר דעתו על הביקורת לגופה, אם בכלל ואם בפרט, ונמצא המבקר כמאשר את

הדברים שאמר בעגנון, או כשוללם. ואף עימות זה, שדרכו להחכים, נשמר ברצועת הזמן הנידונית, אם כי ודאי לא נעלם מן המחברת, כי יש עימותים אחרים, כגון העימות בין מה שראובן או שמעון אמרו לימים, ברצועות זמנים אחרות ומאוחרות, וכן העימות בין מה שהיה להם לראובן או לשמעון, עיקר עשייה בספרות — היותם מספרים בני גילו ודורו של עגנון ובין מה שהיה כלווי — היותם מבקרים, ובייחוד מבקריו. אך המחברת, אף שהיא עשויה כבעקיפים, לגרות לכך, אין היא מעוררת, במישרים לכך. ואדרכה היא נוצרת, מדעת ובקפידה, על מסגרת דיונה, בין מתכוונת למה ששורת ההיגיון מחייבת, דהיינו שתוסיף כרך או כרכים לכרכה עתה, בין אינה מתכוונת לכך. עתה דיה בתעודתה הגדורה יפה-יפה, בדיקה סינכרונית של המסלול הכפול — מסלול היצירה של האחד ומסלול הביקורת המקביל של הרבים. מהם בחינת ימין מקרכת ודגלם עליהם כהיר ומחייך כהן מפורש, מהם בחינת שמאל דוחה ודגלם עליהם כהה ורוטן כלאו מפורש, כשגם אלה גם אלה, מהם דרך קבע מהם דרך עראי, רפיא בידם. תוך כדי ניגוחי דיון נשאלות, אם בביורר אם במעומעם, שאלות יסוד, מה בין המספר, זה מקרוב בא ועושה דרכו בחיפוש או תעייה מִפֶּן לִפֶּן או בין פֶּן לִפֶּן וחוזר חלילה, ובין מספרי-המופת בשני דור ודור, מה בו יִרְשָׁה ומה חידוש, מה בו אופי ומה אופנה, ויש והתשובה האחת או האחרת לשאלה זו עולה ובוקעת מאליה מתוך שהיא נקבצת קמעה-קמעה מצירופם של קטעי חייו וקישורם בדרך הדבוקה בפשוטו של מקרא ואינה כרוכה בדרושו של מקרא. ולעניין כללו של חשבון הזוכר את שדיברו והם רבים, כמעט כל הפמליא שהיתה להם זיקה לביקורת וסביביה, ואף מזכיר את שלא דיברו, והם מעטים, הרי ניתן לסכם ולומר, כי עם כל חילוקי ההערכה, הרי ברצועת העיתים הנידונית, אין ראשית הביקורת דומה להמשכה ואין המשכה דומה לאחריתה. אם לראשית, בין פניה לחיוב בין פניה לשלילה, הרי גם לכאן וגם לכאן, אינה מתעלמת מעצם ההופעה, מרנינה או מרעימה, של הסופר החדש והצעיר השונה והאחר. אם להמשך, כמעט שמשתקים אומרי הלאו על דברי ביטולם הגמור, ואילו אומרי ההן, מתקשים לקבל מידו את הנראה להם נכון וטוב שהוא מטיבו וממהותו ואת שאינו נראה להם כך, והם כמלמדים אותו מה לקרב, שהוא כקניין-תוך של עצמו, ומה לרחק, שהוא כמיקנה קליפה-לא-לו, וההבדל כבין ירשה-מבית ובין שאילה-מבחוץ, וכדומה בהבחנות. אם לאחרית, הרי הכרת היש שלו ושבו, שלא נעדרה מדברי שולליו, מה גם מדברי מחייביו, נתעצמה כהכרה כוללת, ותחת חילוקי ההערכה מה תל יאה שלבו ועטו יהיו פונים אליו וקרובו מצווה, ומה תל אינו יאה לכך, וריחוקו מצווה, גוברת והולכת ההכרה, כי הסתירות במצע הסיפור ודרכיו, הניגודים בנפשות ועולמותיהם, השוני בעצם הראייה וחילופיה, ואף מקצה לקצה, מרועה אחד ולרועה אחד ניתנו, וממילא מתרמז דרך ראייה אחר, סבוך ומורכב, מה שנתאשר, אמנם, בסמוך לאחר צאת ארבעת הכרכים, אלא שהוא כבר עניין להמשך הספר שלפנינו, בין המחברת הזוקקת לו בעל-יפה, כמשפטה בתורת מורה

מעל דוכן הוראתה האקדמית, תיזקק לו גם בכתב וספרה עתה יצטרף לו חברו או חבריו — ימים ידברו.

על כל פנים מתנוססת, בספר שלפנינו, מצבת זיכרון חיה וממללה לדור שהיה ולתקופה שהיתה — גם המדובר, הוא המספר, גם המדברים בו הם בבחינת מי שהיה (זולת כותב הטורים האלה, אין עוד בכל הפמליא הזאת שריד בארצות החיים). גם דיבורים המתפצלים לגוונים הרבה הם בבחינת מה שהיה, וישר כוחה של המחברת, כסיומה של רקונסטרוקציה מחקרית מבוקרת להמחיש אלה ואלה לעינינו.

ג

וזאת להדגיש: ספרה של החוקרת המונח לפנינו, ספר בכורה הוא לקהל הקוראים הרחב, אך אינו ספר בכורה לה, שקדם לו ספרה 'מושג היהדות בספרות ההשכלה', 1955, אולם בכתובים נמצא ספרה אחר, אף הוא על ש"י עגנון, אך עניינו אינו על מבקריו וביקורתם, אלא עליו גופו ועל יצירתו גופה. הלא הוא חיבורה המסומן בכיבליוגראפיה של יוחנן ארנון, ס' 1140, ושמו: 'תקופת גרמניה ביצירתו של ש"י עגנון', שנכתב בתשכ"ח, והוא שזיכה אותה בתואר דוקטור מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים, אבל מתוך שלא נדפס אלא במספר טפסים מצומצם, לא פשט, כראוי לו, ברשות הרבים, ואך מועטים נזקקו לו, בהם מומחים מצוינים, שנחננו לו גם היכר בחיבוריהם על עגנון. לא הייתי יחיד, שהצטערת על שהחיבור ההוא לא יצא לאור, והייתי מעורר על כך את המחברת, מה גם שגם לי היה חוזר ומעורר, הוא ש"י עגנון עצמו, שבא לסדר מתן התואר, אף קרא ברוכ הנאה את החיבור, וכשאמרתי לו כי אין מועיל בעידודי, וזירווי אמר: חבל חבל, שלא הנהגתם חובת פרסום של דיסרטציה, כמנהג שוויץ. ואודה גם עתה, כחלוף ארבע-עשרה שנה, לא פג צערי, ונחמתי כי סופה של המחברת ניחמת על שהזניחה מה שהזניחה ומפרסמת ספרה מתוך מעמד ידיעתה שנתעשרה כדרך שנתעשרה בינתיים. ואדמה כי אקיים מצווה ראויה, אם אומר ברשות הרבים מה שכבר אמרתי ברשות המעטים הם הדיינים המומחים שהחיבור בא לפניהם. ואחל דברי כי אמנם חיבורה דן, לפי שמו, בעשור בחיי עגנון ועשייתו (1914-1924). אך לפי עניינו הוא מקיף לא בלבד את התקופה הזאת, אלא גם מה שקדם לה ומה שבא לאחריה, שכן יצירתו, ברצועת הימים הנידונים, כוללת לא בלבד חיבורים חדשים אלא גם, ובתצפית מה: בייחוד — חיבורים ישנים שבאו על חידושם, כשם שגם הדברים החדשים והדברים המחודשים ההם זכו בתקופה שלאחריה, היא תקופת ארץ-ישראל האחרונה, לבוא על חידושם, כשפירוש חידוש הוא, כאן וכאן, מערכת חילופים ושינויים, שסופו מעלה יצירה, המפליגה, בעניינה ובבניינה, מעיקרה. העקיבה על המערכה הזאת לפרטיה ולפרטי פרטיה, המגלה פסיעה פסיעה, ממש עקב בצד אגודל, דרך התפתחותו של המספר, הוא ראש תפקידיו של

החיבור, והוא מתקיים בשיטת ניתוח סדורה ומבוברת. המחברת תבעה קודם כול לצדק את עיקר סברתה, הכלולה בעצם קביעת ישיבתו של הסופר בגרמניה כחטיבה לעצמה, והיא מפרנסתה, קודם כול, מבחינת הביוגרפיה האישית, שלו, שהשפיעה, מכמה צדדים, על הביוגרפיה היצירתית שלו, ולפי חומר האינפורמציה שעמד אז לרשותה, והוא לא היה משופע עדיין, כהיותו עתה. אך כוח מיצויה עמד לה לשרטט יפה-יפה את הכיוון הנכון של בירור הפרופורציה בין שני מיני הביוגרפיה. אך עיקר לימודה בא לה מתוך כתבי הסופר, הן אלה שנבראו לו, בתקופה הנידונית, וגם אלה שחודשו לו בכוח שכלולו והם מאירים ושמים בכוח היתוכם החדש, והמחברת צותתה למערכת שינויי הנוסח ושינויי הגירסה ונשמעה לתביעתם, תביעת הקבילוננו וחיו. וכך היא מסייעתנו לראות עין בעין, עד מה וכיצד נקנתה לו למספר דרגת התפתחות מבחינת ביטול כשרונו הסיפורי ומבחינת תגבורת תודעתו האמנותית, והיא שהעלתה בו ביקורת עצמית, שהגיעה כדי כך, שיציריו, שנתפרסמו בתקופת ישיבתו הראשונה בארץ-ישראל, נפסלו לו או נפחתו לו, ואין צורך לומר כי הוא הדין ביציריו מקדמות נעוריו, שחיברם בעיר הוותו וגידולו בגליציה. מהם שנפסלו לו לחלוטין ולא חזר אליהם, מהם שנפסלו לו מצדי צדדים, והתעורר לתת להם פנים אחרות. מה וכיצד נעשה אותו מתן-פנים – היא השאלה, שהתשובה המפורטת עליה היא עיקר עניינו של החיבור שלפנינו, והוא חיבור ששיעורו קרוב לשלוש מאות עמודי פוליו, הכוללים מבוא ממצה, שעניינו תיאור העבודה והיקפה, ושרטוט מספיק ליצירתו של המספר בתקופת ישיבתו הראשונה בארץ-ישראל. לאחריו באים שלושה פרקים גדולים: פרק ראשון שעניינו בירור דרכו ודרכיו של המספר בעריכת יציריו שנכתבו ונתפרסמו בתקופת ארץ-ישראל הראשונה; פרק שלאחריו, שעניינו סקירה ובירור דרכו ודרכיו של המספר בחיבורים החדשים, שנכתבו בתקופת גרמניה; פרק אחרון, שעניינו בירור דרכו ודרכיו של המספר ביציריו שנכתבו בגרמניה ובאו על חידושם ושינויים במהדורת כתביו האחרונה, שנעשתה בתקופת ישיבתו האחרונה בארץ-ישראל. אחריהם בא סיכום, וניתן ספח שעניינו סקירת הביקורת, הערות וביבליוגרפיה.

ד

מצע עיסוקה של המחברת הוא בשלושה-עשר חיבוריו של המספר, שנתפרסמו בתקופת ארץ-ישראל הראשונה למן 'עגונות' (תרס"ט), הפותחת, לכל הדעות, תקופה חדשה בדרכו. חיבורים אלה נידונים לגופם, אם כי תכלית דיונם לשמש כמבוא לבירור היצירה של תקופת גרמניה על החדש שבה (18 יחידות חיבור) ועל המחודש שבה, הוא חידושו של הישן (8 יחידות חיבור), כשהצד השווה הוא בקיום השגתו והישגו של המספר ככפל פניה של יצירתו, שמשזכה בופן החדש ליכולת ורמה מעולות, הוא בא לזכות בהם את הפן הישן, להיות גם יציריו

הקודמים כיציריו עתה, והוא תהליך שסופו חזר בתקופת ארץ-ישראל האחרונה, וכירורו, מעניינו של החיבור שלפנינו גם הוא. וכל אלה נעשים בדרך זה-לעומת-זה, בדיקת הניסוחים פיסקה כנגד פיסקה, כשעצם העימות מבליט לרוב מאליו ופעמים מתוך הדגש (קו או כפל קו מתחת למלים, למלה או לצירוף). את ההבדלים לצד התוספת ולצד המגרעת, לצד התמורה ולצד החליפה, כשכל שינוי, וביותר קבוצת שינויים עקיבה, הם עדות להכרת המספר בצורך בדיקת עצמו ותיקון עצמו לפי מעמד יכולתו, שנקנה והלך במרוצת התפתחותו. המחברת השכילה להעמיד את מערכות זה-לעומת-זה — הן נוסחות תקופת ארץ-ישראל הראשונה לגבי נוסחות תקופת גרמניה והן נוסחות תקופת גרמניה לגבי נוסחות תקופת ארץ-ישראל האחרונה — באופן, שאנו רואים בכירור לא בלבד את הליכתו המתמדת לצד השבח והטיוב אלא בייחוד את חתירתו הבוטחת לאותה פרפקציה-לפנים-מפרפקציה שהיא תהילתו, כשם שהיא תהילתם של אלה שנהגו גם הם כאותו מנהג. אמנם המחברת אינה מזיקה עצמה לפרשה זו שנעשה בה לא הרבה (מנדלי) או נעשה בה אך מעט (ברקוביץ, הזו), אך אין ספק, כי פרשה זו נמצאת נשכרת מן החיבור הנידון לנו.

אמנם המחברת נוקטת לשון של קפיצת-פתאום בתקופת ארץ-ישראל הראשונה, שאינה מסבירה כדרך שלא הסבירו עדיין גם האחרים את חידת המעבר המפתיע בין חיבוריו ב'המצפה' ובין חיבורו ב'העומר' והיא לה כחידה שאין לה פתרון, וודאי שכמותה כמותם אינה רוצה ואינה יכולה להסתפק בדברי המספר עצמו: 'ובארץ-ישראל קיבלתי את ההשגה כפי שיעור כוחי', שהרי ההשגה ושיעור הכוח מסתברים, מתוך חיבורה, כיגיעה יצירית מתמידה ומודעת; ושאלה היא האם אין להניח, כי כדרך היגיעה הזאת, שהיא גלויה בהרבה, בפתח אמצעה של יצירתו, במעברו מארץ-ישראל לגרמניה, ניתן להניח דרך יגיעה, שהיא סמויה בהרבה, במעברו מגליציה לארץ-ישראל והיא אולי פשוטה בהרבה מכפי הניתן לשער, והריני משמר לי זכות של אימא ביה מילתא. על כל פנים, הרי המחברת עצמה מושיטה לנו אותה בקנה — הכוונה לניתוחו של אותו סיפור עצמו לשתי מהדורותיו: 'הפנחא (!) השבורה' ('המצפה', תרס"ו) — 'חלומי של יעקב נחום' ('יזרעאל', תרע"ג), ואילו המחברת הזיקה את עצמה להשוואה של קצת חיבורי יידיש (סיפור 'טויטנטאנץ' שקצת יסודותיו הם עיקרו של סיפור 'אגדת הסופר') וראתה, כי במעברו מבוצץ ליפו כבר נתקיים בזעיר-אנפין מה שעתיד היה להתקיים באנפין-רברבין במעברו מיפו לברלין, ויותר מהמה במעברו מהומבורג לירושלים — חזיון המספר המפשפש וחוזר ומפשפש במעשיו ומקיים בהם תיקון בתר תיקון. ולא עוד, אלא המחברת מרמזתנו על עופרה של הביקורת העצמית, בהביאה את דברי המספר הצעיר, ששילבם כתוך גבב הסיפורים 'בארה של מרים' הנקרא לו פואמה: 'היכלי שירה מגיעים עד השמים. אפס רצונו גדול מיכולתו'. ואם להגדיר את אופיה של מערכת העימותים המשופעת, הניתנת לפנינו, הרי עיקרה במדידה מדוקדקת, של הריוות הפוחת לכאורה ממדהורה למהדורה, הוא

הריווח שבין הרצון והיכולת, כשתיבת לכאורה מרמזת על כך, כי כמורת הרוח של מעמד היום לגבי מעמד אתמול, תהא מורת הרוח של מעמד המחר לגבי מעמד היום, כשכל קורת רוח טומנת בקרבה את הסכנה של חנופה עצמית שסופה קיפאון.

עד כאן בעניין יצירות תקופת ארץ-ישראל ראשונה וגורלם. רק שלושה חיבורים לא כונסו, מהם 'בארה של מרים', שקטעים מתוכה שימשו מצע לסיפורים ולשילובי סיפורים שונים; 'שיחות מני קדם' שאחד המוטיבים שבהן נתגלגל גלגול רחוק בסיפור 'מזל דגים' (1956) — ואילו השאר באו על חידושם, ולרוב על חידושם הגמור. אין המחברת מקשה לטעמה הפסיכולוגי של ההזדקקות לסיפורים קודמים לשם עילום, וממילא אינה מבקשת תירוץ במידה הנרקיסטית הבולטת ביצירי המאוחרים ביותר, שמצוי בהם גורש של אוטוהיסטוריוזיה ואפילו של אוטומיתיוזיה, שאילו הקשתה, והעלתה בכך בעיה סכוכה ביותר, היא בעית התחרות שבין אהבת עצמו של האמן, שדרכה קורת רוח ובין ביקורת עצמו שדרכה כמורת רוח, והיתה שואלת, מי הוא אותו עצמו, שהאהבה והביקורת מתחרות עליו. אולם אף שלא שאלה כשאלה זאת וכזאת, היא מסייעה במכריע למי שישאלנה, שכן, היא מלמדתנו בשפת הדוגמאות, כיצד מורת הרוח מקדמת את קורת הרוח, כיצד הביקורת קופצת לפני האהבה ומגבירתה ביסוד ההנאה, הנאת גודל ההשגה המחייבת גודל ההישג, שהוא כגלגל החוזר, שאין לו עמידה.

ה

דרך הניתוח, שהמחברת נהגה תחילה כלפי סיפורים גדולים יותר, כגון 'עגונות' ו'והיה העקוב למישור', שבהם השינויים מרובי-פנים, ואנו למדים עליהם לפרטיהם ולמשמעות פרטיהם, בין הדברים אמורים בשמיטות המסתברות מטיבו הפחות של הנשמט, ובכללן שמיטות גדולות; בין הדברים אמורים בהרחבות, המסתברות מתוספת דמויות ונפשות חדשות כפי שמצינו, למשל, בין מהדורה למהדורה של 'הכנסת כלה'. אך רוב המצע תופסים השינויים, ששיעורם מועט, ועניינם מופלג, בחינת פרוטה לפרוטה מצטרפת לחשבון גדול, שכן כלל רישומם — יצירה חדשה. כבר בככור עימותיה של המחברת שהוזכר קודם — נוסח 'הפנחא השבורה' ונוסח 'חלומו של יעקב נחום', בייחוד משנצטרף להם נוסח-גמר — אם מותר לדבר על נוסח-גמר — 'יתום ואלמנה', השכילה המחברת לעלות על דרך הבאה להראות, הן על סמך שינוי סטרוקטורה והן על סמך שינוי טקסטורה (מתוך ידיעה ברורה, כי היא אך שיטה של נוחיות, שהרי הפרדה מה גם קצויות, אינה באפשר), איך אניקדוטה גדלה כדי סיפור רופס ואיך סיפור רופס גדל כדי סיפור מגובש, עד שניתן לומר, כי מעשה הצמצום מכאן ומעשה ההרחבה מכאן, הנשקפים, זה וזה על פרטיו, מעמידים יצירה שחידושה כשלימותה ושלימותה כחידושה. דרך טיפול זה, הנעשה בחיבורים קטנים יותר כגון 'החופה

השחורה' (תרע"ג), 'חופת דודים' (תרפ"ג), 'אחות' (תרפ"ג-תשי"ג) נעשה, כאמור, כחיבורים הגדולים, ושיטה הננהגת כאלה, ננהגת כאלה, ובדרך הארוכה והמפותלת נשאלות שאלות הרבה וניתנות תשובות הרבה, ואם נאמר לפורטן לא נספיק.

ברם אם להבליט עיקרן, הרי קודם כול עניין הלשון, כגון מעבר מנוסח מקרא לנוסח משנה ממהדורה למהדורה (משל מועט מרבים: ואדם אין — ואין לך אדם ואדם; וכמקרה מנשה חיים קרה גם אותו וגורל אחד לשניהם — מה שאירע למנשה חיים אירע לקבצן), וכן עניין חשיבותה של המלה הבודדת (ששה שימושים באותה מלה עצמה ובאותו פסוק עצמו), עניין תפקידה של המילית הנוספת, בין מהדורה למהדורה (הוי, אך, הנה, הרי, בבקשה וכו'); בירור זמנו של הפועל הנטוי, כשמהדורה קמאה משמשת לרוב בהווה ואילו מהדורה בתראה משמשת לרוב בעבר, כזמנו הטבעי של הסיפור, ומבחינה זו מעניינים נדנדויו של המספר באותו סיפור ('גבעת החול'), וכן שילובה של יד-חרוזים ותפקידה; דרכו של הפיסוק (קיום של הפיסוק הנורמטיבי בתקופת ארץ-ישראל הראשונה ואף בתקופת גרמניה, וזניחתו, מתוך אדיקות למסורת הכתיב, שלא ידעה כמה וכמה מסימניו השגורים עתה, ובייחוד מתוך ודאות, כי חיתוך מחושב של הפסוק הוא הוא פיסוקו), ואין צריך לומר בעניין נחשב כשימוש כתובים ושברי כתובים ושחוק כתובים ושאר דברי מליצה, שככל שמידת אמנותו והתאמנותו בה גדלה והולכת, הרי שימושם או שמיטתם, כשהכול תלוי בכורח תשלובם וצורכו. ויותר מאלה בעית בניינו של המשפט — החלפה, גמורה או חלקית, של משפטים מורכבים במשפטים מחוברים. ואין המחברת מדלגת על שאלה, כגון מה נגינה יאה לקריאתם של סיפורי המספר, ואף מנסה להשיב, אמנם בהיסוס, כי ניתן ללמוד עליה על פי דיבורו הנוטה לנגינה האשכנזית, והיסוסה יש לו על מה שיסמוך — הדוגמא שהיא מביאתה כהוכחה לקריאה בנגינה הנכונה דייקא (תקופת גרמניה, עמ' 43), אינה אלא טפלה לעיקר, שכן העיקר הוא גודל ההשפעה של השירה התנ"כית, שהיא מדגישתו, אך אינה מעלה על דעתה שאפשר שאין היא נפרדת מטעמי המקרא, השגורים על לשונו של נער והמנגינים את עצמם בלי משים בקרבן, והיא היא תשתיתו, ואך חקירה מיוחדת עשויה להאיר נקודה זו מכול וכול, ולא בלבד לגבי המספר, שלנו, אלא אף לגבי מספרים אחרים. ומכאן פסיעה לבדיקת הילוכו של הריתמוס (ויפה סידור המתכונת לשם הדגש הבניין השירי, גם אם היתה לה דוגמא לכך — א' אברונין לעניין פתיחת 'ספיה'). כל אלה וכאלה סימוכים הם לעניין בירור רובדה ורבדיה של הלשון, ואם כי אין המחברת מתכוונת למיצוי, שהיה גולש מכל שיעור סביר של החיבור ותעודתו, הרי קבוצות העימות מלמדות יפה-יפה דרכו של הסופר (כדוגמא אחת מרכות: ההיין-העז; מהינה-מעיוה; אימתי-מתי (כדיבור!); מתגסה-מתעבה; ענו בה-מרננים אחריה; הוריק משפה לשפה-תרגם; שבת תחכמוני-אוניברסיטה וכו'), וכבר מדוגמאות אלו וכאלו מסתמן ההבדל בין שימושים בחלקה הדיסקריפטיבית ובחלקה

השייחית, והרמזים הניתנים בזה מניחים פתח לדיון מיוחד. דוגמות טיפולה של המחברת שהזכרנו מראות, כי שיטתה בהפך למנהג שנתרווח גם אז גם עתה בקצת אגפי הביקורת, וכלפי המספר שלנו דווקא, והוא מנהג המעמיס רוב פירושים, מהם סבוכים, על בדל טכסט, שכן רוב מצעה הקבלה מעוינת של הטכסט למהדורותיו, והיא הקבלה המתרכבת והולכת, ככל שאנו מרחיקים טיולינו, טיולי המובאות המעומתות, ממהדורה קמאה למהדורה בתראה, וככל שאנו מפליגים מסיפור קטן לסיפור גדול ומסיפור גדול לרומאן, והלימוד העולה מטיול רב-פנים זה הוא לימוד התגבורת של מלאכת ארגונו של המספר, והיא כוח הניזון מהכרה, כי תשלומה של אמנות היא בחינת גדול וקטן שם הוא, והילכך רואה המחברת לעסוק בעניינות גדולים קטנים, על שוני פניהם ממהדורה למהדורה — החל בשמות הנפשות וחילופם וטעם חילופם (כמותה כאחרים היא רואה משמעות גם במקום שאיננה, כגון השם מושלם שאינו אלא תרגומו של השם פריד, מידידי המספר וכדומה), וכלה בדרך הפנייה של המספר אל הקורא או השומע, שסופה דיבור בגוף ראשון לארכו של הסיפור אם כולו, אם רובו (בתקופת ארץ-ישראל ראשונה אין דרך זו נוהגת אלא ב'לילות' בלבד, ותחילתה בתקופת גרמניה ב'בנצרינו ובזקנינו', וההמשך עד 'אורח נטה ללון' ועד 'עדו ועינם' ואחריו הגיע), והמחברת מראה, איך מעבר זה מעיד על בטיחתו של האמן בעצמו, הסומך על כוח ביקורתו ויכולת חיפושיו. עניין מיוחד נמצא בהשוואה של שני נוסחים שנכתבו שניהם בתקופה הנידונית, כגון הסיפור 'עובדיה בעל מום', שאף שהשעה החוצצת בין שניהם אינה מרובה (תרפ"א-תרפ"ג) שינוים שינוי של ממש, כי מלבד קיצור הפתיחה, אתה מוצא שמיטה של שלושה פרקים ומיני שמיטה אחרים ושמיטת המליצה בכללם (גבותיו האדומות קמו וניצבו — גבותיו האדומות נזדקפו וכדומה); וביותר הקדמת הפרידיקאט והחלפת דיבור עקיף בדיבור ישיר בתוספת מגיד (אמר, ותאמר, אומרת וכו'), שהם מסימניה המובהקים של מעבדתו המאוחרת.

ו

כבוא המחברת להעמיד על מה שבין נוסח תקופת גרמניה לבין נוסח תקופת ארץ-ישראל האחרונה היא בוררת, מריבוי החומר, את הסיפור 'עגונות', משום שיעורו הסביר ותכונתו הסיפורית, והיא מגישה לנו בשלימות את השלד הפועלי, באופן שניתנת לפנינו, כמעט בדקדוק סטטיסטי, מערכת השינויים לדרכיהם, ואנו למדים על העלילה, שדרך סיפורה בלשון עבר ויוצאים מכללו המעמדים, שבהם המספר מתכוון בפירוש להסמיך אלינו את הגיבור, והילכך שימוש בלשון הווה; וכן מסתבר לנו עניין השימוש בוא"ו ההיפוך (ואין הבירור מאשר מסקנותיו של דה-פריס, ולטעמנו הוצרכה המחברת, ולו בקצה-המטה, להעיר על שכחתו של וא"ו ההיפוך בברנר, שהיה אולי לימים מוחקו, ואף של שופמן, שאמנם מחקו,

במהדורות אחרונות), ואף השימוש במשקל יפעל (המחברת טורחת להוכיח, ואף בהצלחה, כי השימוש במשקל זה הוא כאן בחזקת זמן של חלום), וכן השימוש בדיבור הנמסר (כמונחו של ג' שקד שעורר עליו בראשונה בדרכו של המספר). החלפת גוף ראשון בגוף שני (וכאן ראוי, לדעתי, להבחין הבחנה ברורה יותר, מה כאן המשך-רקמה לפי מנהגה ושידרתה של לשוננו (הווה אומר, צא ולמד, אמור מעתה, ממה נפשך, אי בעית אימא), ומה כאן מטכניקה מכוונת וודאית של דיבור נמסר וחיידוש. ולפי שדרכה של המחברת למצות את הבעיות הנידונות, שכל סיפור הוא לה כיחידת דיון לעצמה, הרי היא חוזרת על כמה וכמה סעיפים בחטיבות השונות, אלא שאין חזרה בלא חידוש, כגון במיליות הנוספות בין מהדורה למהדורה, שלא כקבוצת השימושים בתקופה אחת היו קבוצות השימושים בתקופה שלאחריה (בה, למשל, משמשים: פתאום, בפתאום, ולא עוד וכדומה). ודאי הניחה בקעה גדולה להתגדר בה — ומאז כתבה דכריה נמצאו כמה חוקרים שקפצו לתוך הבקעה ההיא — בייחוד מבחינת הברדיקה לאור אידיאל של לשון, נוסח וסגנון, שהאיר וחזר והאיר לו למספר מתוך התעמקות במקורי הלשון, באופן שיותר משניתן, למשל, לפרנס את הקדמת הפועל בכיאורה של המחברת, ניתן לפרנסו בנאמנות למסורתה של הלשון ודרכה (וזכורה אמרתה השגורה: 'ובינתיים למדנו קצת לשון קודש') וודאי לא מקרה הוא, אם טעם האמנות וטיב הנאמנות עולים בקנה אחד, והוא אולי המפתח הנאות ביותר לבינת לשונו של המספר.

ז

ודומה, כי כל שנסתכם לה, למחברת מניתוחה, נתמצה בדיונה ב'הכנסת כלה' על דרך הקבלת נוסח ראשון ('מקלט', תר"פ) ונוסחה אחרון ('שוקן', תשי"ג), ותורה שלימה והיא ולימודה הנאה בו, שאם כי אין הסיפור הזה בן יחיד לשינויים, הוא בן יחיד לריכויים, וכאן חובה להעיר, כי אם המחברת לא נזקקה, בשארי סיפורים למהדורת ארבעת הכרכים (תרצ"א), וממילא כללה בפסיחתה גם את 'הכנסת כלה', ניתן להסביר דרכה, שלא רצתה ולא יכלה להחריג את נושא חיבורה מעבר לגבולו ושיעורו, שהרי טיפול מפורט בהשוואת שתי המהדורות (תרצ"א-תשי"ג) היה מצרף למרכזה (תקופת גרמניה בינה לבין עצמה וכינה לבין שלפניה ולאחריה) מרכז אחר (תקופת ארץ-ישראל האחרונה בינה לבין שלפניה), והתאומים היו מפקיעים את החיבור מעבר לכל מידה נכונה. אבל הסתפקות בהדגמה בולטת (כגון פרקי לסונקה וכדומה) הוא צורך העולה כורח. גם מנוסחות הקצה, הפוסחות על נוסחות הביניים, אנו למדים, לאור ניתוח מפורט ועשיר דוגמאות, איך סיפור מעשה גדל, דרך צמיחה פנימית של פרקיו ודרך תוספת אגפיים (סיפורי מילואים) כדי סיפור שהוא בחזקת אפוס או קירובו. לאחר מסת-ניתוח זו מסתבר הקיצור היחסי של הדיון ב'בדמי ימיה' (המחברת ביררה את העיקר מתוך 450 החילופים שנצברו תחת ידה), וניתן לפרט כהנה וכהנה.

ועתה, משחזורתי על עיקר דברי עדותי שהעליתים על הכתב לפני י"ג שנים, למקרא ספר הבכורה של המחברת, שלא נדפס, כאמור, אלא במספר טפסים מועט, אחזור, כהערת סיום, על הצעתי, קצתה משאלה וקצתה תביעה, שהמחברת תחזור על ספרה, ספר הבכורה, ותשלים אותו לפי מעמד ידיעתה ודעתה, שנתעשר כמשך השנים, ותוציאו לאור. מכלל החיזוקים לצידוק הצעתי, מבליט אני את החיזוק שלה עצמה: הרי עניין ספר המשנה שלה, הוא הספר המונח עתה לפנינו, עוברו מצוי בספר הבכורה שלה — וכוונתי לפרק הכלול בו, ושעניינו סקירת הביקורת שנמתחה עליו על המספר בספרות העברית בשנים 1908-1924, והיא סקירה הכובשת יריעה של שבעה עמודים בלבד. אך גם בהיות ספר המשנה במזל הרחב ומיצוי והיקפו גדול גם במניין השנים הנידונות — גם בעניין המבקרים הנידונים, מן הדין כי תנהג חוקה אחת לגבי פרקי כל ספר בכורה כולו.